

Національний університет "Чернігівський колегіум" імені Т.Г.Шевченка

Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітурних дисциплін ім.

О. М. Лазаревського

Кафедра історії України, археології та краєзнавства

Кваліфікаційна робота

освітнього ступеня «бакалавр»

на тему:

Охорона культурної спадщини на Чернігівщині у
1920-х рр.

Виконала:

Студентка 4 курсу, 40 групи

Спеціальності :

014.03 Середня освіта (Історія)

Дяченко Ірина Юріївна

Науковий керівник: Токареєв С.А

Чернігів – 2023

Роботу подано до розгляду «_____» _____ 20__ року.

Студент

(підпис)

(прізвище та ініціали)

Науковий керівник

(підпис)

(прізвище та ініціали)

Рецензент

(підпис)

(прізвище та ініціали)

Результат захисту

(оцінка)

(дата захисту)

Голова АК

(підпис)

(прізвище та ініціали голови АК)

Кваліфікаційна робота розглянута на засіданні кафедри історії України, археології та краєзнавства

протокол № _____ від «_____» _____ 20__ року.

Студент (ка) допускається до захисту даної роботи в атестаційній комісії.

Завідувач кафедри

(підпис)

(прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Історіографія проблеми.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	15
1.3. Методологія дослідження.....	17
РОЗДІЛ II. НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УСРР В 1920-Х РР.....	22
2.1. Аналіз законодавчих актів того періоду, які стосувалися охорони культурної спадщини.....	22
2.2. Зміни у нормативно-правовій базі охорони культурної спадщини в УСРР у 1920-х рр.....	23
РОЗДІЛ III. СУБ'ЄКТИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 1920-Х РР.....	28
3.1. Державні органи охорони культурної спадщини на Чернігівщині у 1920-х рр.....	28
3.2. Громадські організації та особистості, які займалися охороною культурної спадщини на Чернігівщині у 1920-х рр.....	30
РОЗДІЛ IV. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 1920-Х РР.....	36
4.1. Охорона археологічних старожитностей.....	36
4.2. Охорона архітектурних пам'яток.....	37
4.3. Охорона рухомих пам'яток.....	40
ВИСНОВКИ.....	44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	46
ДОДАТКИ.....	64

ВСТУП

Актуальність дослідження. Охорона культурної спадщини – це одне з найважливіших завдань суспільства, яке має на меті збереження для наступних поколінь цінних культурних надбань нашого народу. Україна і Чернігівщина зокрема багата на цінні пам'ятки культури, які надзвичайно важливі для збереження національної ідентичності. Важливе значення для збереження культурної спадщини українського народу мала так звана доба «розстріляного відродження» 1920-х років, коли завдяки зусиллям видатних представників соціогуманітарної сфери було закладено нормативно-правові та організаційні підвалини збереження культурних надбань попередніх поколінь.

1920-і рр. були складним, неоднозначним, але важливим періодом у контексті охорони культурної спадщини. З одного боку, відбувалася активна розбудова структурних підрозділів Всеукраїнської Академії Наук, у якій зосереджувалася діяльність провідних пам'яткоохоронців. З іншого боку – більшовицька влада з перших днів свого панування повела рішучу боротьбу з культурними надбаннями дореволюційної доби, насамперед культовими спорудами та іншими об'єктами, які використовувалися в релігійних обрядах. Проте навіть у таких несприятливих умовах пам'яткоохоронці Чернігівщини доклали значних зусиль для охорони культурних надбань, а саме заклали правову базу для охорони культурної спадщини, провели роботу з реставрації та збереження числених пам'яток архітектури. Відтак вивчення і врахування досвіду пам'яткоохоронної діяльності на Чернігівщині у 1920-х рр. важливі для подальшого розвитку теорії й практики охорони культурної спадщини в сучасних умовах. Переосмислення та творче використання цього досвіду може стати в нагоді при проведенні пам'яткоохоронних та реставраційних робіт на об'єктах культурного надбання, котрі зазнали руйнувань під час повномасштабного російського вторгнення 2022 р.

Метою даного дослідження є вивчення досвіду організації охорони культурної спадщини на Чернігівщині у 1920-х рр., а також дослідження

історичної долі основних об'єктів культурної спадщини регіону у контексті робіт, проведених з метою їхньої реставрації та збереження.

Досягнення поставленої мети вимагає реалізації наступних дослідницьких завдань:

- визначити ступінь дослідженості проблеми у вітчизняній історіографії;
- схарактеризувати актуалізовану джерельну базу;
- обґрунтувати застосування методологічних принципів і методів дослідження;
- визначити історико-культурну ситуацію на Чернігівщині у 1920-х рр.;
- проаналізувати організаційні підстави охорони культурної спадщини того часу;
- дослідити нормативно-правову базу охорони культурної спадщини;
- окреслити коло основних об'єктів культурної спадщини на Чернігівщині 1920-х рр.;
- відобразити заходи з реставрації та збереження цих пам'яток;
- сформулювати висновки щодо охорони культурної спадщини на Чернігівщині у 1920-х рр. у контексті культурного життя регіону.

Об'єктом дослідження виступає охорона культурної спадщини на Чернігівщині у 1920-х рр., яка полягає у збереженні та відновленні культурних надбань регіону: пам'яток архітектури, творів мистецтва та інших цінних культурних артефактів.

Предметом дослідження є організація охорони культурної спадщини на Чернігівщині у 1920-х рр., яка включає наступний комплекс заходів: розробку нормативно-правової бази охорони культурної спадщини, здійснення роботи, спрямованої на всебічне дослідження, реставрацію та збереження основних історико-культурних надбань регіону, а також діяльність представників інтелектуальної, наукової та культурної еліти Чернігівщині 1920-х рр. у справі збереження культурної спадщини регіону.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1920-х рр., який характеризувався найбільш інтенсивною діяльністю у справі охорони

культурних надбань регіону. Нижня хронологічна межа – початок 1920-х рр. – пов’язана з поразкою Української революції 1917–1921 рр., становленням радянської влади на Чернігівщині і водночас – із початком процесів коренізації та українізації, які поклали початок активної пам’яткоохоронної діяльності. Верхня хронологічна межа – кінець 1920-х рр. – співпала з початком впровадження політики «великого перелому» та становленням тоталітарного ладу в СРСР, що спричинило згорання пам’яткоохоронної діяльності і початок репресій проти представників інтелектуальної еліти.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію колишньої Чернігівської губернії станом на початок 1920-х рр., котра протягом 1920-х рр. зазнала ряду трансформацій. У 1925 р. губернія була ліквідована, а натомість на її місці утворені Глухівська, Конотопська, Ніжинська і Чернігівська округи, котрі у 1932 р. увійшли до складу новоствореної Чернігівської області.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Формування повноцінного історіографічного підґрунтя роботи стало можливим лише після розпаду Радянського Союзу з проголошенням незалежності України. Природно, певні дослідження, пов'язані з охороною культурної спадщини в 1920-х рр. в Українській СРР і Чернігівщині зокрема були опубліковані за радянської доби, проте вони мали виразну ідеологічну спрямованість і відповідне забарвлення. Переважна більшість таких студій була присвячена антирелігійним кампаніям, котрі мали місце протягом 1920 – 1930-х рр., побудові нового соціалістичного суспільства, що знайшло відображення і в новітньому «пантеоні» пам'ятників та інших об'єктів культурної спадщини. Відтак значною мірою відрізняється й наукова цінність публікацій радянської доби – від виконаних на належному науковому рівні до відверто пропагандистських.

Тому повноцінна розробка проблем, пов'язаних з охороною культурної спадщини на Чернігівщині, розпочалася лише на межі 1980–1990-х рр. в умовах краху радянської системи. До *першої групи* досліджень, в яких подається загальна характеристика пам'яткоохоронної сфери в Українській СРР, належать загальні праці В. Акуленка¹, В. Вечерського², О. Нестулі³. Вказані дослідження характеризують нормативно-правову базу охорони культурної спадщини, окреслюють коло суб'єктів цієї діяльності. Також значна увага приділяється насамперед долі пам'яток церковної старовини, котрі зазнали найбільш brutального втручання органів радянської влади у свою діяльність. А. Горькова

¹ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). Київ: Вища школа, 1991;

² Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ: НДІТІАМ, 2002.

³ Нестуля О.М. Доля церковної старовини в Україні. Київ, 1995. Ч. 1. 2;

у своїй студії⁴ проаналізувала еволюції радянського законодавства, котре заклало підґрунтя для вивчення та охорони археологічних старожитностей у перші роки радянської влади.

До другої групи досліджень, використаних у процесі написання роботи, належать студії, присвячені ситуації у пам'яткоохоронній сфері на території Чернігівщині. Одним з головних наукових завдань у перші роки незалежності стало повернення до наукового обігу постатей вчених-пам'яткоохоронців, необґрунтовано репресованих радянською владою протягом 1920 – 1930-х рр. У цьому контексті знаковими стали публікації О. Коваленка, В. Ткаченка, Л. Ясновської на сторінках колективної монографії «Репресоване краєзнавство». У ряді біографічних нарисів, присвячених діячам соціогуманітарної сфери доби «розстріляного відродження»⁵, схарактеризовані

⁴ Горькова А. Охорона археологічних пам'яток в радянському законодавстві (1926–1930 рр.). *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2013. Вип. 6. С. 8–11.

⁵ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Три справи і одне життя (П.К. Федоренко). *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки)*. Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 228–233; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Історик і літературознавець (Б.М. Шевелів). *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки)*. Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 263–266; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Археолог за покликанням (П.І. Смолічев). *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки)*. Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 279–283; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки)*. Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 334; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В., Ясновська Л.В. Виноградський Юрій Степанович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки)*. Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 335–336; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Гапеєв Степан Антонович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки)*. Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 336–337; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Дроздов Володимир Геннадійович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки)*. Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 338–339; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Євфимовський Володимир Степанович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки)*. Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 340; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Єршов Анатолій Григорович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки)*. Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 341; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В., Курас Г.М. Жданович Яків Миколайович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки)*. Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 342–343; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Луговський Борис Львович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки)*. Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 344–345; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Маслов Василь Іванович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки)*. Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ,

їх життєвий шлях, внесок у дослідження та охорону пам'яток Чернігівщини та науковий доробок. Природно, що, зважаючи на стан історіографічної розробки проблеми на початку 1990-х рр. та актуалізовану джерельну базу, ці нариси містять певні прогалини у фактичному матеріалі. Проте поява такого цінного дослідження спричинила активізацію досліджень та подальшу наукову розробку проблем, присвячених пам'яткоохоронній сфері на Чернігівщині зазначеної доби.

Відтак у 1990-х рр. було опубліковано ряд студій В. Ткаченка⁶, у яких він розглянув різні аспекти функціонування музеїв Чернігівщини у 1920-х рр. В цих публікаціях автор схарактеризував мережу музейних установ, розглянув їх функції у справі охорони культурної спадщини та основні напрямки пам'яткоохоронної діяльності. Дослідження В. Ткаченка містить цінні відомості щодо виявлення та збереження різноманітних археологічних та етнографічних старожитностей. Природно, вчений торкнувся й хвилі репресій, яка накрила музейні установи Чернігівської області у 1930-і рр. і спричинила згорання краєзнавчих та пам'яткоохоронних досліджень.

Найбільший внесок у наукову розробку проблем, пов'язаних з історією пам'яткоохоронної діяльності на Чернігівщині здійснили наукові співробітники Національного історико-архітектурного заповідника «Чернігів стародавній». Значний науковий інтерес з їх боку до цієї проблематики пов'язаний із тим, що установа опікується охороною численних пам'яток архітектурної спадщини, що, природно, змушує звертатися до теорії та практики пам'яткоохоронної діяльності у 1920-х рр.

1991. С. 345–346; Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Розанов Анатолій Григорович. *Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки)*. Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 347–348.

⁶ Ткаченко В.В. Музеї Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х років. *Скарбниця української культури*: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 88–89; Ткаченко В.В. Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х рр. XX ст. *Скарбниця української культури*: Збірник наукових праць. Чернігів: Сіверянська думка, Чернігівський ЦНТЕІ, 2002. Вип. 2. С. 129–139; Ткаченко В., Ігнатенко М. Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х років. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 54–57.

Зокрема, І. Непотенко в ряді публікацій⁷ схарактеризувала основні напрямки пам'яткоохоронної діяльності в Чернігові в 1920-х рр. в контексті соціалістичних перетворень у державі. Значну увагу автор приділила стану та умовам збереження архітектурних споруд міста у зв'язку зі становленням сучасного міського середовища, а також збереженню культових споруд, котрі за умов радянської влади втратили своє основне призначення, що могло спричинити їх руйнацію. Також певні пам'яткоохоронні напрямки роботи в Чернігові, ініціатором яких був визначний вчений В. Модзалевський, висвітлили у своїй розвідці Л. Шара та К. Ячменіхін⁸.

О. Новак в одній з останніх своїх публікацій⁹ підсумував вивчення основних напрямків пам'яткоохоронної діяльності на Чернігівщині, визначивши основні інституції, котрі опікувалися охороною культурної спадщини, та основні тенденції охоронної роботи. В іншій своїй розвідці¹⁰ вчений схарактеризував еволюцію пам'яткоохоронного законодавства в радянській Україні у 1920 – 1930-х рр. Слушною видається думка автора, що найбільший вплив на його розробку та впровадження справили антирелігійна кампанія та надмірна ідеологізація суспільного життя в Радянському Союзі. Відтак ці чинники спричинили уніфікацію законодавства в галузі охорони культурної спадщини в СРСР і фактичний параліч подібних розробок в Україні.

⁷ Непотенко І. Корекція просторової традиційності Чернігова у 1920-х рр. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 107–115; Непотенко І. Пам'яткоохоронна діяльність у Чернігові у 1919–1920-х рр.: шляхи реалізації. *Сіверянський літопис*. 2016. № 1. С. 122–129; Непотенко І. Реалізація житлової політики і пам'яткоохоронна діяльність у Чернігові у 1920-х рр. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 41–49; Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму: фокус перетину просторів. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 60–68.

⁸ Шара Л., Ячменіхін К. Пам'яткоохоронні ініціативи в Чернігові 1917 р. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 219–224.

⁹ Новак О. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919 – 1930-ті рр.). *Сіверянський літопис*. 2022. № 5. С. 54–62.

¹⁰ Новак О. Нормативно-правове регулювання пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні. (1928 – 1933 рр.). *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 105–111.

О. Ванжула у ряді своїх студій¹¹ приділила увагу долі найдавнішої пам'ятки Чернігова – Спасо-Преображенського собору у 1920–1930-х рр., тобто в період, коли розгорталася особливо активна антрелігійна кампанія, яка спричинила зміну функціонального призначення храму, а відтак і погіршення фізичного стану храму, вилучення матеріальних церковних цінностей. В іншій своїй публікації¹² дослідниця висвітлила значущий для пам'яткоохоронної діяльності на Чернігівщині епізод, пов'язаний з участю наукової громадськості Чернігова у дослідженні Спасо-Преображенського собору в 1923 р. Крім того, до наукового доробку О. Ванжули належить публікація, що висвітлює процес створення та основні напрямки діяльності створеного наприкінці 1920-х рр. Чернігівського історико-культурного заповідника¹³. Ця установа, на думку автора, мала стати провідним осередком пам'яткоохоронної діяльності в обласному центрі. Проте становлення марксистсько-ленінської методології в науці, антрелігійна кампанія і репресії проти наукової інтелігенції спричинили згорання основних напрямків охорони культурної спадщини.

Долю іншої видатної архітектурної пам'ятки Чернігова домонгольської доби – Борисоглібського собору – розглянув у ряді наукових студій А. Глухенький¹⁴. Автор висвітлював долю пам'ятки переважно в контексті

¹¹ Ванжула О. Доля Чернігівського Спасо-Преображенського собору за часів міжконфесійного протистояння у 20-х рр. ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 94–106; Ванжула О. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у 1920 – на початку 1930-х рр. *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018. Вип. 11. С. 324 – 328.

¹² Ванжула О. «Вакаційна практика» студентів Чернігівського інституту народної освіти (до історії проведення архітектурно-археологічних досліджень Чернігівського Спасо-Преображенського собору 1923 р.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 6. С. 147–153.

¹³ Ванжула О. Амбітні плани та сумні реалії Чернігівського державного історико-культурного заповідника наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 113–130.

¹⁴ Глухенький А. Закриття Борисоглібського собору м. Чернігова на початку 1930-х років. *Сіверянський літопис*. 2020. № 4. С. 60–67; Глухенький А. Священики синодальної релігійної громади Борисоглібського собору м. Чернігова у 20–30-х роках ХХ ст. *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019. Вип. 12. С. 290–293; Глухенький А. Становлення та діяльність релігійної громади Української автокефальної православної церкви у Борисоглябському соборі м. Чернігова у 20-х роках ХХ століття. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 116–122; Глухенький А. Чернігівські архіереї Української автокефальної православної церкви у 20-х

становлення і діяльності громад Української автокефальної православної церкви на Чернігівщині в 1920-х рр. Проте ці публікації містять цінний фактичний матеріал, який дозволяє схарактеризувати стан собору у вказаний період та шляхи його збереження.

Також відомості щодо становища Борисоглібського собору в 1920-і рр. та інформацію щодо його закриття містить розвідка Д. Риги¹⁵. Інша його студія висвітлює створення, становлення і перші роки діяльності Чернігівського державного історико-культурного заповідника¹⁶.

О. Травкіна торкнулася питання вилучення предметів церковного культу на початку 1920-х рр. Об'єктом її розгляду став процес конфіскації церковного начиння з єпархіального складу, розташованого в дзвіниці будинку Чернігівського колегіуму¹⁷.

А. Доценко в одній із своїх публікацій¹⁸ висвітлила процес вилучення цінностей з Єлецького Успенського монастиря в Чернігові, який відбувався в 1920-х рр. в рамках антирелігійної кампанії, ініційованої радянською владою. Також дослідниця торкнулася планів наукової громадськості та органів влади надати комплексу монастиря охоронний статус. В іншій розвідці¹⁹ вчена схарактеризувала долю ще однієї пам'ятки Чернігова – будинку полкової канцелярії – в першій половині ХХ ст., а саме сюжет, котрий стосувався розміщення архівних документів у цій споруді. При цьому слушною видається думка автора, що таке непрофесійне втручання органів влади спричинило значні невідновні втрати документів, які належали до національного історико-культурного надбання.

роках ХХ ст. *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018. Вип. 11. С. 321–324.

¹⁵ Рига Д. Чернігівський Борисоглібський собор у 20-30-ті роки ХХ століття. *Сіверянський літопис*. 2016. № 5. С. 60–66.

¹⁶ Рига Д. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929-32 роках. *Сіверянський літопис*. 2011. № 6. С. 76–81.

¹⁷ Травкіна О. До історії Чернігівського єпархіального складу та крамниці у 20-х роках ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2016. № 2. С. 54–60.

¹⁸ Доценко А. До історії Єлецького монастиря. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 45–51.

¹⁹ Доценко А. Будинок полкової канцелярії в першій половині ХХ ст., або страсті за чернігівським архівом. *Сіверянський літопис*. 2018. № 4. С. 36–52.

Т. Миколайко присвятила своє дослідження²⁰ питанням збереження живопису Троїцького собору – домінанти Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові. Авторка висвітлила проблеми збереження ікон собору в умовах тотального наступу влади на елементи релігійного культу.

Л. Ясновська в одній зі своїх публікацій²¹ схарактеризувала діяльність музеїв Чернігова, котрі в 1920-х рр. виступали головними суб'єктами охорони культурної спадщини. Особливий акцент у розвідці був приділений питанням дослідження та охорони археологічних старожитностей, інтенсивне вивчення яких припало саме на 1920-і рр.

А. Пудовкіна в рамках дослідження в галузі музейної археології²² висвітлила внесок музеїв Чернігівщини у розвиток польової археологічної діяльності у 1920 – 1930-х рр. Важливим для нашого дослідження видаються авторські підрахунки, в яких містяться дані про кількість археологічних пам'яток, вивчених та облікованих протягом зазначеного періоду.

У новітніх публікаціях значна увага приділена також регіональному аспекту охорони культурної спадщини на Чернігівщині. Р. Огієвська, зокрема, розглянула становище зі збереженням маєтностей роду Кочубеїв у Батурині у 1920-х рр²³. Л. Дудка висвітлила діяльність Спілки безвірників на Ніжинщині²⁴, чия деструктивна робота спричинила значні втрати культурних цінностей в регіоні у 1920-х рр. Проблемаам збереження так званих «дворянських гнізд» на півдні Чернігівщини в 1920 – 1930-х рр., які перебували в центрі уваги

²⁰ Миколайко Т. До питання стану живопису Троїцького собору в ХХ столітті. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 55–59.

²¹ Ясновська Л. Дослідження пам'яток IX – XIII ст. на Чернігівщині співробітниками Чернігівського державного музею у 1920-х – 1930-х роках. *Скарбниця української культури: Збірник наукових праць*. Чернігів, 2012. Вип. 14. С. 103–109.

²² Пудовкіна А. Музейна археологія Чернігівщини у 1920-х – першій половині 1930-х років. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2010. Вип. 10 (13). С. 126–136.

²³ Огієвська Р. Батуринська садиба Кочубеїв у 1923 – 1924 роках (за матеріалами Державного архіву Сумської області). *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. Вип. 6. С. 472–474.

²⁴ Дудка Л. Спілка безвірників як інструмент реалізації антирелігійної пропаганди на Ніжинщині в 1920-х роках. *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. Вип. 9. С. 506–510.

директора Прилуцького окружного музею В. І. Маслова, присвячені публікації М. Будзар²⁵.

Щодо Ніжинщини, то найбільший внесок у вивчення історії охорони культурної спадщини періоду належить Н. Дмитренко. У ряді її публікацій²⁶ окреслене коло музеїв цього мікрорегіону, схарактеризовані основні види та напрямки пам'яткоохоронної діяльності.

До перспективних напрямків вивчення охорони культурної спадщини належать також дослідження в галузі історичної біографістики, які дозволяють розкрити життєвий шлях та доробок відомих пам'яткоохоронців Чернігівщини. Зокрема, В. Казимір у своїх студіях²⁷ висвітлила наукові дослідження та

²⁵ Будзар М. М. Історичні трансформації садиби Галаганів у Сокиринцях: 1927–1933 рр. (за матеріалами А.І.Степовича та В.І.Маслова). *Література та культура Полісся: Збірник наукових праць* / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. Вип. 69 : Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях. С. 334–343; Будзар М.М. Матеріально-духовна спадщина дворянських "культурних гнізд" Прилуччини у дослідженнях В.І.Маслова (1927–1930 рр.). *Література та культура Полісся: Збірник наукових праць* / [відп. ред. і упор. Г. В. Самойленко]. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. Вип. 64: Сучасні теоретико-методологічні дослідження соціальної історії і культури Полісся та України. С. 378–388.

²⁶ Дмитренко Н. М. Археологічні дослідження провінційних музеїв Лівобережної України (20-ті роки ХХ ст.) *Література та культура Полісся: Збірник наукових праць*. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2017. Вип. 88: Серія «Історичні науки». С. 185–193; Дмитренко Н. Місцеві музеї Чернігівщини у справі збереження церковних коштовностей в 20-30 роки ХХ ст. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2008. Вип. 6 (9). С. 71–78; Дмитренко Н.М. Ніжинський окружний музей 20–30-х років ХХ ст. *Література та культура Полісся: Збірник наукових праць*. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. Вип. 30: Культура Полісся та України в історичному, філологічно-мистецькому контексті. С. 177 – 181; Дмитренко Н.М. Пам'яткоохоронна робота окружних музеїв Чернігівщини у 20-х роках ХХ ст. *Література та культура Полісся: Збірник наукових праць*. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. Вип. 33. С. 164–179; Дмитренко Н.М. Пам'яткоохоронна робота окружних музеїв Чернігівщини у 20-х роках ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 2006. № 4–6. С. 92 – 100; Дмитренко Н.М. Створення мережі місцевих музеїв на Північному Лівобережжі у 20-і рр. ХХ ст. *Література та культура Полісся: Збірник наукових праць*. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. Вип. 35: Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок. С. 264–275;

²⁷ Казимір В. До питання про громадську діяльність В. Дубровського у 1925 – 1930-х рр. *Література та культура Полісся: Збірник наукових праць*. / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. Вип. 70: Історико-культурні процеси Лівобережної України в загальноукраїнському контексті С. 101–109; Казимір В. Музейна справа у науковому доробку В. Дубровського. *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. Вип. 5. С. 361–363.

практичну діяльність В. Дубровського, котрі стали підґрунтям для розробки теорії й практики пам'яткоохоронної справи в Українській СРР. Н. Дмитренко схарактеризувала життєвий шлях та науково-практичну діяльність у галузі охорони культурної спадщини директора Прилуцького окружного музею В. І. Маслова²⁸.

1.2. Джерельна база дослідження

Актуалізовані та використані при написанні нашої роботи джерела можна розподілити на декілька груп. До *першої* з них належать *законодавчі та публічно-правові акти*: закони, декрети, укази, постанови, розпорядження та інші підзаконні нормативно-правові акти центральних та місцевих органів законодавчої та виконавчої влади. Вказана група джерел дозволяє схарактеризувати основні напрямки державної політики органів радянської влади у справі охорони культурної спадщини. Аналіз законодавчої бази дозволяє виокремити пріоритетні для Радянської держави види культурних цінностей, котрі підлягали охороні та збереженню. Законодавчі та публічно-правові акти, що стосувалися пам'яткоохоронної діяльності, частково були оприлюднені та запроваджені до наукового обігу,²⁹ а частково зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських організацій України і в низці обласних державних архівів.

Другу групу залучених для написання бакалаврської роботи джерел становить *діловодна документація*, котру репрезентують різноманітні звіти,

²⁸ Дмитренко Н. Василь Іванович Маслов: пам'яткоохоронна діяльність у 1927 – 1930 роках. *Сіверщина в історії України*: Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. Вип. 5. С. 35–37.

²⁹ Казимір В. До питання про громадську діяльність В. Дубровського у 1925 – 1930-х рр. *Література та культура Полісся*: Збірник наукових праць. / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. Вип. 70: Історико-культурні процеси Лівобережної України в загальноукраїнському контексті С. 101–109; Казимір В. Музейна справа у науковому доробку В. Дубровського. *Сіверщина в історії України*: Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. Вип. 5. С. 361–363.

акти, протоколи, офіційне ділове листування та інші види документів. У переважній більшості їх продукуванням та обігом займалися державні та громадські організації, які займалися охороною культурної спадщини у 1920-х роках на місцевому рівні: обласні та районні комісії з охорони культурної спадщини, обласний та районні краєзнавчі музеї, громадські організації тощо.³⁰

Вказана група джерел дозволяє простежити реалізацію державної політики з охорони культурної спадщини на місцях. Проте з огляду на специфіку цього виду джерела їм притаманні певні особливості: типовість, формулярність, формалізм, подекуди фактологічні неточності, спотворення інформації тощо. Відтак робота з діловими документами та їх практичне використання в роботі вимагає джерелознавчої критики та співставлення з інформацією, запозиченою з інших джерел.

Третю групу джерел становить *періодична преса та публіцистика*, а саме публікації в місцевих газетах та журналах, присвячені пам'яткоохоронній проблематиці. Ці публікації авторства місцевих журналістів, вчених, громадських діячів та пам'яткоохоронців змальовують стан окремих пам'яток Чернігвщини, закликають до дбайливого ставлення і збереження об'єктів культурної спадщини, наголошують на наявних проблемах, характеризують дії (або бездіяльність) місцевих органів влади, покликаних оберігати історико-культурні надбання. У переважній більшості для цього виду джерел характерні яскравість, емоційність, експресивність, образність викладу. Проте ці обставини зумовлюють необхідність критичного до них ставлення, співставлення з інформацією, почерпнутою з інших джерел.³¹

Четверту групу становлять *джерела особового походження*, репрезентовані особистим листуванням, щоденниками, спогадами відомих вчених, пам'яткоохоронців та громадських діячів, причетних до охорони об'єктів культурної спадщини. Наведена в них інформація дозволяє відобразити їх особисте ставлення до проблем охорони рухомих та нерухомих

³⁰ Чернігівський обласний державний архів (далі – ЧОДА), ф. 145, оп. 2, од. зб. 1427, 308 арк.

³¹ Національний архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій. №1947/20. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция / В.А. Богусевич. – 20 с.

пам'яток на Чернігівщині та інші факти, котрі неможливо отримати з інших видів джерел. Природно, що джерела особового походження також потребують джерелознавчої критики з огляду на суб'єктивність та подекуди неточність наведеної в них інформації.

П'яту групу джерел становлять *зображальні*, а саме фотографії, малюнки, карти, схеми, креслення тощо. Вони представлені як портретними зображеннями відомих діячів пам'яткоохоронної сфери, так відображають стан окремих пам'яток Чернігівщини зазначеного періоду, перебіг відновлювальних та реставраційних робіт. Частково ці джерела були запроваджені до наукового обігу у процесі публікації наукових студій із окресленої тематики.³²

Таким чином, залучена джерельна база бакалаврської роботи є достатньо повною та репрезентативною. Використані у процесі підготовки роботи документи і матеріали, частина з яких запроваджена до наукового обігу, представляють основні групи джерел з історії України першої половини ХХ ст. Наявний масив джерел дозволяє розв'язати дослідницькі завдання і досягнути поставленої у роботі мети.

1.3. Методологія дослідження

Теоретико–методологічну основу бакалаврської роботи складають передусім загальнонаукові принципи *історизму, системності, об'єктивності*, які передбачають неупереджений розгляд подій і явищ минулого в їхньому розвитку і взаємозв'язку.

Методологічні принципи означають, що ми використовуємо багато конкретних фактів та інформації, щоб показати, як розвивалася духовна культура протягом багатьох століть. Ми також враховуємо особливості культур народів, коли досліджуємо цю логіку розвитку. Для дослідження історії української та зарубіжної культури можна використовувати різні методи, такі як вивчення їхнього розвитку з часом, порівняння, аналіз структури та функцій, системний підхід і методи інших наук, таких як соціологія, психологія, антропологія, біологія, кібернетика, етнографія.

³² Святець Ю., Доорн П., Кліометрика. Ч.І. Інформаційні технології та інструменти: Підручник /За ред. проф. В. В. Підгаєцького. Дніпропетровськ, 1998. С. 19.

У зв'язку зі збільшеним інтересом до розвитку культури, дуже важливо розкрити особливості цих мало досліджених принципів. Наприклад, коли ми говоримо про взаємозв'язок між суспільним виробництвом та культурою, важливо розуміти, що цей зв'язок не є простим. Культура має свої особливості і не відображає зміни у матеріальному виробництві безпосередньо. Високий рівень розвитку культури дореволюційної України не відповідав тому низькому рівню соціально-економічних відносин, які характеризували економіку тодішньої південної російської частини імперії.

При аналізі розвитку культури не можна обійтися без одного з основних принципів філософії — принципу історизму, тобто об'єктивного дослідження витоків художнього витвору чи навіть мистецької течії, всеохоплюючої духовності, їх місця в суспільстві, їх впливу на суспільне життя.³³

Один з способів вивчення є порівняльно-історичний метод. Цей метод включає діахронічний аналіз, який використовується для порівняння різних хронологічних джерел різних жанрів, наприклад, билин, дум і літописів. Також враховується аналіз, коли ми досліджуємо конкретну проблему і порівнюємо її з іншими, не звертаючи уваги на історичний контекст. Метод структурно-функціонального аналізу дозволяє визначити саме поняття "культура" і виявити різні функціональні компоненти, які її складають. При дослідженні зв'язку між культурою та суспільними процесами виокремлюються два основних типи культурних складових. Перші - етнічні та національні складові, а другі - соціальні та класові складові. Важливим методом дослідження і вивчення історії культури є метод системного аналізу, коли всі феномени культури розглядаються у взаємодії її складових частин як основи, на якій формуються нові якості.

³³Корнієнко В.В. Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері України: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01, – Київ, 2008. – 19 с

У дослідженні явищ культури широко застосовуються методи конкретних наук -, соціології, демографії, психології, антропології, біології, математики тощо).³⁴

У зв'язку із зазначеним постає питання, як вивчати культуру взагалі. Тут може бути кілька методично-структурних варіантів і напрямів. Один з них найпоширеніший, навіть класичний — в історичній послідовності. За епохами, періодами, століттями, датами: мова, освіта, наука, література, театр, живопис, архітектура, скульптура, музика, усна народна творчість, звичаї, обрядовість, мораль тощо.

Можна піти галузевим, жанровим шляхом, розглядаючи окремо освіту, літературу, живопис, обрядовість від першопочатку і до наших днів, аналізуючи при цьому те, як певна духовність зароджувалася, розвивалася і якою стала тепер. Обидва ці шляхи прийнятні. Другий варіант навіть привабливіший. Річ у тім, що при традиційному історичному підході до висвітлення духовної культури, особливо у тих навчальних закладах, де викладається окремо ще й історія України, впадатиме в око подвійність історії як науки. І тут виникнуть пропозиції, якщо не ліквідувати один з цих предметів, то принаймні об'єднати їх.³⁵

Багато людей кажуть, що неможливо розуміти розвиток або занепад культури без загальної історії, подій у суспільстві, економіці, політиці та патріотичних подій. Вони вважають, що культура відображає бажання, мрії та надії людей і є важливою для нашої нації. Однак, такий підхід може зробити літературу та мистецтво просто ілюстраціями загальних історій про драматичні та трагічні події, а не незалежними творами творчості.

Досить згадати «соціалістичну» добу, коли мистецтво розвивалося за соціальним (тобто партійним) замовленням і мало драматичні наслідки вже від того, що його духовні батьки не вмiли чи не хотіли як належить навіть

³⁴ Олійник О. Соціальна програма збереження культурної спадщини України [Електронний ресурс] / О. Олійник. – Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/ooliynyk/article/15000.aspx>

³⁵ Божко Л.Д. Культурний туризм як важливий чинник соціально-культурного розвитку регіонів України. – Культура України. – 2011. – Випуск 32 [Електронний ресурс] / Л. Д. Божко. – Режим доступу: http://tourlib.net/statti_ukr/bozhko.htm

прочитати і зрозуміти свого ж вождя В. І. Леніна, який, працюючи у 1905 р. над статтею «Партійна організація і партійна література», мав на увазі винятково партійну, а не художню, мистецьку літературу.³⁶

Коли відбуваються важкі історичні або суспільні події, вони не тільки надихають людей своїми цікавими історіями, але й знищують речі, які мають велику цінність, як матеріальну, так і духовну. Це руйнує основу для творення мистецтва.

Тому, духовна культура повинна надавати людині душевну гармонію, відкривати найвищі почуття, формувати їх і розвивати, а не викликати звірчі інстинкти, ненаситну жадобу помсти та ін.

Припустимо, що Б. Гмиря, Є. Мірошниченко чи інші видатні співаки— це виняткове явище. Проте не зайвим буде студентіві крім опанування обраною професією навчитися співати, танцювати, грати на тому чи іншому інструменті, малювати, фотографувати, віршувати, навчитися ораторському мистецтву, вміти виготовляти художні вироби з металу, дерева, глини, скла, займатися вишиванням, ткацтвом тощо, тобто навчитися якомусь тонкому художньому ремеслу. Люди часто запитують не тільки про те, що ти знаєш, а й що ти вмієш. І це вміння дуже цінується.

Передбачається вивчати матеріальну культуру, події і вірування, усну народну творчість, початок письменства, освіту, літературу, архітектуру, образотворче мистецтво, музику, театральне мистецтво, мистецтво кіно та телебачення, видавничу справу, народні ремесла і тощо.

Культура радянської доби, над якою тяжіли тоталітарний режим, політичні репресії, соціально-економічні потрясіння, гальмівні явища 60— 80-х років, потребує об'єктивного аналізу, дослідження і вивчення. В ній є надзвичайно багато цікавого, а разом з тим і драматичного; виняток становить українська діаспора, хоча і в неї є свої проблеми.

³⁶ Гевель, К. (2009). Проблеми та перспективи державного управління сферою збереження та охорони історико-культурної спадщини в Україні. Режим доступу: <http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2009-02/09gkmsu.pdf>

Отже, культура України пройшла довгий і складний шлях розвитку, утворюючись разом із ростом українського населення і формуванням українського суспільства. Народний спосіб життя, традиції та вірування українців по всій країні мали великий вплив на становлення культури. Поступово, культура нашого народу стала нерозривною частиною української церковної традиції та різноманітних філософських шкіл. Вона значно вплинула на духовний розвиток нації, громадську думку та будівництво держави.

У роботі над обраною проблемою були використані загальнонаукові й конкретно-історичні методи наукового дослідження. У системі загальнонаукових методів провідне місце посідає *конкретно-пошуковий метод*. Практичне застосування цього методу передбачає виявлення, опрацювання, класифікацію і практичне використання при роботі над текстом дослідження комплексу джерел та наукової літератури. При опрацюванні комплексу наукової літератури та джерел використовувалися методи *аналізу і джерелознавчої критики*, що дозволило інтерпретувати й використати отримані дані.

Важливе місце у процесі підготовки дослідження належить загальнонауковим *методам аналізу і синтезу*. Практичне використання першого з них полягає в аналізі змісту законів та інших нормативно-правових актів, якими регулювалася діяльність установ та організацій з охорони культурної спадщини. Метод аналізу також дав змогу схарактеризувати розвиток сфери культури та проаналізувати діяльність закладів культури на Чернігівщині у 1920-х рр. Натомість застосування методу *синтезу* дало змогу створити цілісну картину пам'яткоохоронної діяльності на Чернігівщині, яка полягала в охороні та збереженні різноманітних видів рухомих та нерухомих об'єктів культурної спадщини.

РОЗДІЛ II

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В УСРР В 1920-Х РР.

2.1. Аналіз законодавчих актів того періоду, які стосувалися охорони культурної спадщини

У період з 1917 до 1921 р. Україна переживала важку соціально-політичну ситуацію. Постійна зміна суб'єктів влади зумовлювала виникнення нових владних структур, а значить і постійні трансформації в культурній політиці. Тому нормативно-правова база охорони культурної спадщини у цей період формувалася на основі законів, які були прийняті як питомо українськими органами влади, сформованими за існування Української народної республіки, так і органами влади Радянської України. Природно, що становлення радянської влади на українських землях зумовило скасування попередніх правових норм і впровадження нових напрямків реалізації політики в культурній сфері.

Одним з найважливіших законів, які стосувалися охорони культурної спадщини в Україні, був Закон про захист і збереження пам'яток історії і культури Української Народної Республіки, прийнятий 12 березня 1918 р. Цей закон передбачав створення спеціальних органів державного управління, які були відповідальні за збереження культурної спадщини. Також у ньому було передбачено створення комісії з охорони пам'яток історії та культури при Міністерстві народної освіти, яка займалася контролем за роботою зберігачів культурної спадщини.

До інших законів, які стосувалися охорони культурної спадщини в Україні, належали Закон про народні бібліотеки та читальні (1919 р.), Закон про охорону пам'яток археології та історії (1922 р.), Закон про збереження історичних та художніх музеїв (1923 р.) та інші.

Також у цей період було прийнято низку розпоряджень та постанов, які регулювали роботу зберігачів культурної спадщини та сприяли її збереженню.

Наприклад, розпорядження Голови Ради Народних Комісарів Української РСР від 25 березня 1923 р. «Про охорону пам'яток історії та культури в Українській РСР» передбачало проведення інвентаризації всіх пам'яток історії та культури в Україні та забезпечення їх охорони.

Загалом, нормативно-правова база охорони культурної спадщини в УСРР в 1920-х роках була досить розвиненою та передбачала створення спеціальних органів державного управління, які були відповідальні за збереження та охорону культурної спадщини. Проте, через складну політичну та економічну ситуацію в країні, виконання законів та розпоряджень у сфері охорони культурної спадщини було недостатнім та неефективним.

Також важливим аспектом правової бази охорони культурної спадщини в УСРР в 1920-х рр. була просвітницька робота з популяризації та збереження історико-культурної спадщини серед населення. З цією метою була створена мережа музеїв, проводилися виставки, організовувалися екскурсії, видавалися друковані видання тощо.

У травні 1926 року було вирішено скласти список пам'яток культури, який розділили на три групи: археологічні, архітектурні та історико-революційні. У червні 1926 року, ВУЦВК та Рада Народних Комісарів УСРР ухвалили постанову "Про пам'ятки культури і природи України", що почала новий етап у пам'яткоохоронній роботі.

2.2. Зміни у нормативно-правовій базі охорони культурної спадщини в УСРР у 1920-х рр.

У 1920-х рр. в УСРР було прийнято ряд нових законів та розпоряджень, які регулювали охорону культурної спадщини та вносили певні зміни у правову базу. До найважливіших із них можна зарахувати наступні:

Основним нормативно-правовим документом, який регламентував пам'яткоохоронну діяльність, став Закон УСРР «Про захист і збереження пам'яток культури та історії» від 29 квітня 1925 р., який визначав правові засади охорони культурної спадщини в УСРР, встановлював порядок визнання об'єктів

культурної спадщини та їх режим охорони. Норми Закону наголошували, що пам'ятки культури та історії є державною власністю, а тому державні органи та громадські організації зобов'язані були забезпечувати їх охорону та збереження.

Основним суб'єктом реалізації державної політики у сфері охорони культурної спадщини у 1920-х рр. став Народний комісаріат освіти УСРР, котрий зосередив у своїх руках контроль практично над усією гуманітарною сферою республіки. Свою управлінську діяльність у справі охорони культурної спадщини чиновники Наркомосу здійснювали на підставі ряду підзаконних нормативно-правових актів. Так, Розпорядження Народного комісаріату освіти УСРР від 20 лютого 1926 р. «Про збереження пам'яток культури та історії» передбачало створення системи науково-методичних установ, які займалися вивченням, збереженням та відновленням об'єктів культурної спадщини, а також забезпечували підготовку кадрів для функціонування цієї сфери.

На підставі розпорядження Народного комісаріату освіти УСРР від 20 травня 1926 р. «Про організацію пам'яtkової служби» була створена пам'яtkова служба, яка забезпечувала охорону та відновлення пам'яток культури та історії в УСРР.

Декрет Президії Верховної Ради УСРР від 27 вересня 1928 р. «Про захист пам'яток культури та історії» уточнював та розширював положення закону УСРР «Про захист і збереження пам'яток культури та історії». На його підставі був встановлений більш жорсткий режим охорони об'єктів культурної спадщини. Санкція декрету передбачала кримінальну відповідальність за їх знищення, пошкодження або бездоглядність.

Зазначені закони та розпорядження сприяли формуванню системи охорони культурної спадщини в УСРР та створенню необхідних науково-методичних установ і органів управління. Вони також внесли певні зміни у правову базу охорони культурної спадщини, зробивши її більш жорсткою та ефективною.

Проте, варто зазначити, що на практиці дотримання законів та розпоряджень не завжди було достатньо ефективним. Не всі об'єкти культурної спадщини були визнані державними, а ті, які були визнані, не завжди отримували достатню увагу та фінансування з боку держави. Багато пам'яток культури та історії залишалися бездоглядними та зазнавали руйнування. Також на той час не було достатньої кількості кваліфікованих фахівців, які займалися б охороною та реставрацією пам'яток культурної спадщини.

Крім того, діяльність з охорони культурної спадщини в УСРР спиралася також на низку норм міжнародного права. Радянська Україна, як нова і формально суверенна республіка у складі СРСР, з моменту свого утворення прагнула активно залучатись до міжнародної спільноти та займати гідне місце у світі. У галузі охорони культурної спадщини УСРР брала участь у роботі міжнародних організацій, зокрема. Зокрема, делегація республіки взяла участь у конференції відповідальних за захист культурних цінностей країн Європи та Америки, яка відбулася у Лейдені у 1928 р.

Пізніше після проведення аналогічної міжнародної конференції була створена Міжнародна асоціація музеїв (International Council of Museums - ICOM), яка мала на меті сприяти розвитку музейної справи та захисту культурної спадщини в різних країнах світу. УСРР стала одним з перших членів цієї організації.

У 1917 році під керівництвом Української Центральної Ради та Української Народної Республіки було створено організації, які займалися охороною старовини та мистецтва в Україні, зокрема Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва та відділ музеїв. У 1918 році, під час існування Української Держави, відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва став відповідальним за контроль над старожитностями. У 1919-1920 роках цю роботу проводило народне міністерство народної освіти та культурно-освітній відділ при генеральному штабі військ Української Народної Республіки. На територіях, які перебували під контролем радянської влади, діяв Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини. УСРР також

зробила значні зусилля у справі збереження та відновлення культурної спадщини, що отримали підтримку міжнародної спільноти. Наприклад, завдяки допомозі міжнародних організацій було відновлено замок у Хотині та Кам'янець-Подільську фортецю.

Крім того, УСРР активно взаємодіяла з іншими країнами та міжнародними організаціями у галузі охорони культурної спадщини.

Таким чином, діяльність УСРР на міжнародній арені у галузі охорони культурної спадщини дозволила підвищити рівень захисту та збереження пам'яток на території країни, а також сприяла підвищенню міжнародного статусу України як країни з багатою культурною спадщиною.

Участь УРСР в міжнародних заходах з охорони культурної спадщини дозволяла отримати нові знання та досвід у цій галузі, а також відстежувати тенденції розвитку охорони культурної спадщини у світі. Крім того, це сприяло підвищенню міжнародного статусу країни та її представлення на міжнародній арені як країни з багатою культурною спадщиною та високим рівнем захисту та збереження пам'яток.

Відтак, дослідження нормативно-правової бази охорони культурної спадщини в УРСР в 1920-х рр. дозволило сформулювати наступні висновки:

У період 1920-х рр. УРСР приділяла велику увагу охороні культурної спадщини. З цією метою було прийнято значну кількість законодавчих актів, які стосувалися збереження та реставрації пам'яток архітектури, археологічних та історичних монументів.

Важливим досягненням УРСР в галузі охорони культурної спадщини стало утворення Державної інспекції охорони пам'яток історії та культури. Це дозволило розпочати системну роботу з реставрації та збереження пам'яток культурної спадщини.

УРСР активно співпрацювала з міжнародними організаціями, зокрема з Лігою Націй, у питаннях охорони культурної спадщини. Було прийнято ряд міжнародних документів, які регулювали питання збереження та реставрації пам'яток культурної спадщини.

Нормативно-правова база охорони культурної спадщини в УСРР в 1920-х рр. була досить розвиненою та відповідала вимогам часу. Вона стала основою для подальшого розвитку галузі охорони культурної спадщини в Україні.

Таким чином, аналіз правової бази охорони культурної спадщини в УСРР в 1920-х рр. свідчить про серйозне ставлення держави до збереження історичної та культурної спадщини країни. Незважаючи на труднощі та обмеження того періоду, було зроблено певні кроки у збереженні національної спадщини, що має значення й для нашого часу.

РОЗДІЛ III

СУБ'ЄКТИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 1920-Х РР.

3.1. Державні органи охорони культурної спадщини на Чернігівщині у 1920-х рр

У 1920-х роках, після закінчення Громадянської війни, в Україні відбувалися важливі зміни в політичній, соціальній та культурній сферах. Державні органи охорони культурної спадщини, зокрема на Чернігівщині, відіграли значну роль у збереженні та популяризації національної культури та історії³⁷.

У лютому 1919 р. був створений Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІСу) УСРР, що сприяв утвердженню пам'яткоохоронних інституцій на території України. Для координації роботи на місцях були створені губернські комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини (ГУБКОПМІСи), один з яких знаходився в Чернігівській губернії.

У 1920-ті роки ВУАН та Археологічний комітет займалися пам'яткоохоронною роботою, створювали кафедри та краєзнавчі осередки. У 1926 році було ухвалено пам'яткоохоронне законодавство та створено УКОПК (Український комітет охорони пам'яток природи). Протягом 1930-х років старалися зберегти об'єкти історико-культурного надбання у державних заповідниках, але багато будівель поза ними постраждали від недбалості та вандалізму.

У 1923 році створена Тимчасова комісія для обстеження пам'яток культури та мистецтва Чернігова. В процесі вивчення Спасо-Преображенського собору та Успенської церкви Єлецького монастиря взяли участь співробітники ВУАН - І. В. Моргілевський та М. О. Макаренко. Василь Васильович Дубровський, який був викладачем в цьому інституті та займав посаду секретаря Тимчасової комісії, запросив студентів Чернігівського інституту

³⁷ Новак О. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919 – 1930-ті рр.). Сіверянський літопис. 2022. № 5. С. 54–62.

народної освіти (ЧНО) долучитися до розкопок давньоруських історико-археологічних комплексів під керівництвом науковців з Києва. У 1924 році в Чернігові була створена комісія, яка проаналізувала житловий фонд міста для пошуку і реєстрації будинків з особливою архітектурно-містобудівною цінністю.

Особливістю будівництва Чернігівської області є те, що більшість пам'яток у цьому регіоні є дерев'яними, що не сприяє їх тривалому збереженню. Музейні установи регіону долучилися до збереження найцінніших рухомих пам'яток матеріальної культури. Після революції до існуючих музейних установ у Чернігові, Ніжині, Острі, Глухові та Конотопі додалися заклади, створені у Прилуках, Седневі, Сосниці, Новгороді-Сіверському, Вороньках та інших населених пунктах. У ЧНО активно функціонував історико-архівний гурток під керівництвом В. В. Дубровського, який допомагав студентам досліджувати документальні пам'ятки. З початку 1922 року Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови стала центром краєзнавчого руху, учасники якого вивчали історико-культурне надбання півдня Чернігівщини. Упродовж 1924-1925 років Чернігівський інститут краєзнавства виступав координаційним центром вивчення місцевої історії регіону. В його складі були представники музейних та архівних установ, Академії наук та Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та комуністичної партії (Істпарту). Однак, внаслідок адміністративно-територіальної реформи, яка передбачала ліквідацію губерній, інститут, що підпорядковувався губвиконкому, припинив своє існування в 1925 році.

У 1924 році в Чернігові була сформована комісія для обстеження архітектурно-містобудівної цінності житлового фонду міста. Метою цієї комісії було збереження дерев'яних пам'яток, оскільки вони зазнали негативного впливу зовнішнього середовища, що спричиняло їх руйнації.

У середині 20-х років найбільша робота з охорони пам'яток проводилась у декількох окружних та районних музеях, зокрема в Конотопському,

Ніжинському, Прилуцькому, Остерському, Роменському, Сосницькому, Шосткінському, Новгород-Сіверському та Глухівському³⁸.

У кінці 1920-х років у Чернігові було засновано Державний історико-культурний заповідник³⁹.

Іншим суб'єктом у пам'яткоохоронній діяльності на Чернігівщині у 1920-х рр. були навчальні заклади – інститути народної освіти. Наприклад, студенти ЧНО долучалися до вивчення документальних пам'яток зусиллями учасників історико-архівного гуртка. Ніжинська науково-дослідна кафедра стала осередком краєзнавчого руху, який вивчав історико-культурне надбання півдня Чернігівщини⁴⁰. В 1924-1925 роках центром вивчення локальної історії краю був Чернігівський інститут краєзнавства⁴¹.

Функцію консолідації досліджень виконували Всеукраїнський археологічний комітет та Кабінет антропології та етнології.

У період з 1920 до 1930 років на Чернігівщині було створено кілька центрів музейної археології, включаючи Чернігівський державний музей. Співробітники цього музею допомагали зберегти існуючі музеї та керували загальним дослідницьким процесом у регіоні. Наприклад, вони зверталися до управління наукових установ та місцевої влади з проханнями не ліквідувати музеї на Новгород-Сіверщині, так як це було важливо для збереження культурної спадщини.

3.2. Громадські організації та особистості, які займалися охороною культурної спадщини на Чернігівщині у 1920-х рр.

Цікаво, що доля М.Г. Вайнштейна не є унікальною в той час. Багато фахівців, що працювали у сфері охорони культурної спадщини, потрапляли під політичний тиск, який часто призводив до змін місця проживання та роботи.

³⁸ Дмитренко Н.М. Пам'яткоохоронна робота окружних музеїв Чернігівщини у 20-х роках ХХ ст. Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. Вип. 33. С. 164–179;

³⁹ 37.Рига Д. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929-32 роках. Сіверянський літопис. 2011. № 6. С. 76–81.

⁴⁰ 26.Новак О. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919 – 1930-ті рр.). Сіверянський літопис. 2022. № 5. С. 54–62.

⁴¹ 19.Ткаченко В.В. Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х рр. ХХ ст. Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. Чернігів: Сіверянська думка, Чернігівський ЦНТЕІ, 2002. Вип. 2. С. 129–139;

Багато з них були звільнені з роботи, їхні пропозиції щодо збереження пам'яток та музейних колекцій не завжди були почуті, а деякі навіть потрапляли до таборів примусової праці. Не зважаючи на ці перешкоди, вони продовжували свою роботу та намагалися врятувати культурну спадщину, зберігаючи її для наступних поколінь.

Також варто згадати діячів репресованого краєзнавства:

Михайло Миколайович Бережков - російський історик, який був дуже активним учасником краєзнавчого руху на початку 20-го століття в Україні.

У 1922 році, за радянських часів, М.Бережков отримав роботу наукового співробітника в Ніжинському інституті народної освіти. Там була створена Науково-дослідна кафедра історії культури й мови, і М.Бережков очолював її історичну секцію впродовж 1924-1926 років. Він керував аспірантами і молодими дослідниками, серед яких були відомі українські історики М.Петровський та А.Єршов. Також він брав активну участь у створенні та діяльності Ніжинського наукового товариства краєзнавства. Ця організація об'єднувала головним чином місцевих педагогів і студентів.

Михайло Бережков, який був експертом з історії середньовічної Росії, переїхав до Ніжина і почав досліджувати минуле України, зокрема Чернігівщини. Він опублікував кілька документів, які знайшов у місцевих архівах. Вони містили маловідомі описи Ніжина з початку 19-го століття, а також дослідження про перекази, пов'язані з Ніжином. Михайло Бережков став одним із перших дослідників, які почали вивчати розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині ⁴².

Юрій Степанович Виноградський - український історик, археолог, етнограф і працівник музею. Він був дуже активним учасником краєзнавчого руху в першій половині 20-го століття.

⁴² Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 334

Він був одним з засновників громадського Комітету з охорони пам'яток старовини і мистецтва в Чернігівській губернії з 1917 по 1918 рік. Також він був членом видавничого товариства "Сіверянська думка" з 1917 по 1919 рік. Він став першим головою Чернігівського губернського Комітету з охорони пам'яток мистецтва і старовини (губКОПМИС), який був створений у квітні 1919 року в рамках губернського відділу народної освіти. Співробітники губКОПМИСу фактично розпочали будівництво музеїв та архівів в Чернігівщині під час жовтневих подій. Вони допомагали зберегти історико-культурну спадщину і сприяли пошуку нових способів організації краєзнавчого руху.

Весною 1919 року Юрія Виноградського обрали головою оновленої Чернігівської губернської архівної комісії.

Влітку 1920 року він переїхав до Сосниці і там відразу заснував та очолив краєзнавчий музей. Він відігравав важливу роль у діяльності Сосницького науково-дослідного товариства, яке було створене на початку 1921 року. Але у 20-30-х роках це товариство припинило свою роботу, а сам Юрій Виноградський пізніше був відсторонений від керівництва музеєм та звинувачений у відхиленнях в ідеології⁴³.

Степан Антонович Гапеев - український історик, працівник музею і активний учасник краєзнавчого руху у 20-30-х роках. Він був першим керівником Новгород-Сіверського музею, який був відкритий у 1920 році. Цей музей отримав частину колекції старовинних предметів відомого мецената і колекціонера Н. Судієнка з середини 19-го століття. Музей складався з трьох відділів: археологічного, художнього і церковної старовини.

Щоб зблизити людей навколо музею, Степан Гапеев створив краєзнавчий гурток, де учасники допомагали обстежувати і виявляти історичні та культурні пам'ятки, проводили археологічні розкопки і дослідження, експедиції з

⁴³ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В., Ясновська Л.В. Виноградський Юрій Степанович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 335–336

етнографії по Новгород-Сіверщині. Сам Гапеев активно пропагував культуру і освіту, читав лекції для місцевих жителів і організовував виставки музейних експонатів.

У 1929 році Гапеев став керівником Новгород-Сіверського державного історико-культурного заповідника. Це значно підсилило науково-дослідну роботу з місцевої історії та дозволило зібрати невеликі кошти на відновлення занедбаних старовинних пам'яток. Але Гапеев не зміг реалізувати свої плани. У лютому 1934 року його зняли з посади, оголосивши "соціально ворожим елементом", а в березні 1938 року він був затриманий за вигаданими звинуваченнями. Майже рік Гапеев провів у в'язниці, поки його не звільнили з-за відсутності достатніх доказів його "злочинної діяльності"⁴⁴.

Володимир Єфримовський- був українським істориком, архівістом і активним учасником краєзнавчого руху на початку 20-го століття.

Влітку 1923 року Єфримовський брав участь у дослідженні Спасо-Преображенського собору в Чернігові, це була видатна пам'ятка української культури. Він досліджував її разом з групою вчених, які очолювали М. Макаренко та І. Моргілевський. Також в серпні 1923 року Єфримовський заснував історико-архівний гурток в Ніжинському інституті народної освіти.

Володимир Єфримовський активно працював у Чернігівському науковому товаристві і співпрацював з різними установами Всеукраїнської Академії наук, такими як Археографічна комісія, Комісія вивчення Лівобережної України, Комісія по складанню історико-географічного словника України та Кафедра історії України⁴⁵.

Анатолій Григорович Єршов був українським істориком і активним учасником краєзнавчого руху в 1920-х роках.

Він був одним з тих, хто заснував студентський історико-краєзнавчий гурток при Ніжинському інституті народної освіти у 1924 році. Також у 1925

⁴⁴ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Гапеев Степан Антонович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 336–337

⁴⁵ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Єфримовський Володимир Степанович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 340

році він став одним з фундаторів Ніжинського наукового товариства краєзнавства⁴⁶.

Яків Миколайович Жданович був істориком і архівістом, який діяв на початку 20-го століття. У 1921 році він переїхав до Чернігова і став керівником місцевого архівного відділу. Він активно співпрацював з історичною партією губернії, а також наголошував на важливості збору спогадів активістів революційного руху в Чернігівській області. Жданович був одним із засновників студентського гуртка істориків і архівістів, члени якого допомагали організовувати архівні матеріали та досліджувати окремі події з історії регіону. Він також впровадив нові архівні джерела, пов'язані з рухом революційних народницьких сил в Чернігівській області, які раніше були невідомі⁴⁷.

Борис Львович Луговський був українським етнографом, працівником музею і активним учасником краєзнавчого руху у 1920-х роках. Він був одним із засновників Чернігівського наукового товариства, важливого центру краєзнавства в регіоні, створеного у 1920 році. Починаючи з 1925 року, Борис Луговський очолював етнографічний відділ і виконував обов'язки секретаря Ради Чернігівського історичного музею. Завдяки його зусиллям музей збагатився численними етнографічними матеріалами. Дослідження Бориса Луговського присвячені творчості місцевих народних співців - кобзарів і лірників⁴⁸.

Василь Іванович Маслов був українським літературознавцем, істориком і музейним працівником, який активно долучився до краєзнавчого руху в 1920-х роках. У початку 1927 року він став керівником Прилуцького окружного музею. Цей музей був заснований на основі колекції старовинних пам'яток і мистецтва Г. Галагана, яка була перевезена з Сокиринців до Прилук, а також колишнього Прилуцького повітового музею. У Прилуцькому окружному музеї

⁴⁶ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Ершов Анатолій Григорович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 341

⁴⁷ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В., Курас Г.М. Жданович Яків Миколайович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 342–343

⁴⁸ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Луговський Борис Львович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 344–345;

зберігалися багато пам'яток образотворчого мистецтва, декоративно-ужиткового мистецтва, археології, нумізматики, старовинної зброї, рукописів, стародруків і рідкісних фотографій.

За ініціативою Василя Маслова було створено "Відділ культурних робітників Прилуччини", де зосереджувалися документи і матеріали, пов'язані з життям і діяльністю видатних особистостей, таких як Тарас Шевченко, Євген Гребінка, Михайло Маркевич, Михайло Костомаров і Григорій Галаган. Великі зусилля були витрачені Василем Масловим для залучення представників місцевої наукової, педагогічної і творчої інтелігенції до музею. З цією метою у жовтні 1927 року було створено музейну секцію. Члени секції під керівництвом Василя Маслова проводили обстеження і дослідження старовинностей Прилуччини, брали участь у археологічних експедиціях і збирали відомості для "Географічного словника Прилуччини". Василь Маслов доклав великих зусиль для популяризації музею серед місцевих жителів та залучення їх до культурних заходів. Він організовував виставки, лекції та інші заходи, щоб розповісти про історію та культуру Прилуччини. Також він активно співпрацював з археологами та збирав інформацію про регіон для географічного словника. Василь Маслов вніс значний внесок у розвиток краєзнавства та збереження культурної спадщини Прилуччини⁴⁹.

⁴⁹ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Маслов Василь Іванович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 345–346

РОЗДІЛ IV

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У 1920-Х РР

4.1. Охорона археологічних старожитностей

Музейна археологія Чернігівщини означає збір і дослідження різних історичних речей, які були знайдені в Чернігівській області в першій половині 20 століття. Ці дослідження проводилися музейними працівниками з активною участю інших людей. Вони дали можливість зібрати багато цікавих речей з різних музеїв області, що стали важливим джерелом знань про історію України.

Протягом 1920-х - першої половини 1930-х років музейні археологи з Чернігівщини вивчили 149 археологічних пам'яток, що включали період від палеоліту до пізнього середньовіччя. Головним видом досліджень були розвідки через недостатнє фінансування для проведення повноцінних розкопок.

У період з 1918 по 1920 роки, коли в Україні тривала жорстока боротьба за владу, багато старовинних пам'яток та шедеврів мистецтва, що знаходилися в поміщицьких маєтках, монастирях та музеях, постраждали або були знищені в результаті вандалізму. У 1919 році однією з жертв цього злочину став Музей українських старожитностей імені В. В. Тарновського, який тоді також називався Першим Радянським музеєм. Дослідники вивчали цей трагічний факт, проте обставини грабежу та масштаби завданих збитків залишилися невідомими.

За документами, знайденими у Державному архіві Чернігівської області, вдалося зібрати часткову інформацію. З'ясувалося, що злодії викрали близько 60 цінних зразків золотарства з музею. Незабаром одного з грабіжників вдалося впіймати і припинити його злочинну діяльність. Під час обшуку в його житлі, спецслужби знайшли та повернули до музею 14 експонатів. Але багато інших пам'яток, на жаль, були втрачені назавжди. Варто зазначити, що серед "осіб, причетних до цієї трагічної історії", окрім злодіїв та правоохоронців, були

завідуючий Музеєм українських старожитностей імені В. В. Тарновського відомий художник і громадський діяч І. Г. Рашевський та співробітник Чернігівського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва зі старовини М. Б. Ідліс. Пізніше, після смерті І. Г. Рашевського в 1921 році, справа отримала неочікуване продовження. Під час інвентаризації музею виявилось, що 10 зразків, які раніше вважалися викраденими, насправді були втрачені під час перевезення збірки В. В. Тарновського до Чернігова.

4.2. Охорона архітектурних пам'яток

Чиновники Народного комісаріату освіти часто намагалися зупинити вандалізм, який допускали місцеві органи влади. Більшість цінних пам'яток історико-культурної спадщини були втрачені через утилітарні потреби під час «Великого перелому», а руйнування їх вважалися необхідним для досягнення соціального прогресу. Вчений В.В. Вечерський стверджує, що Чернігівщина є однією з областей України, де є найбільші втрати архітектурних об'єктів.

У місті Чернігові була створена спільна релігійна громада Російської православної церкви, яка отримала Борисоглібський та Спасо-Преображенський собори в користування. Але у червні 1921 року, Українська автокефальна православна церква подала заявку на передачу соборів у власність української парафії, що спричинило тривалі суперечки між українською та російською релігійними громадами. У результаті цього конфлікту, 26 вересня 1921 року, Борисоглібський собор було передано українській православній парафії за рішенням чернігівського губвиконкому⁵⁰.

Співробітники ВУАН взяли участь у дослідженнях двох церковних комплексів, а студенти Чернігівського інституту народної освіти (ЧІНО) долучилися до розкопок давньоруських історико-археологічних об'єктів під керівництвом науковців із Києва.

⁵⁰ Новак О. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919 – 1930-ті рр.). Сіверянський літопис. 2022. № 5. С. 54–62.

Пам'яткоохоронці мають дотримуватися професійної етики під час реставрації. Неприпустимо використовувати методи, які можуть пошкодити пам'ятки, наприклад, як у давньоруських пам'ятках Чернігова, де використання клею пошкодило фреску з зображенням св. Теклі зі Спасо-Преображенського собору в Чернігові. У кінці 1920-х років радянський режим змінив свою "історичну політику", збільшивши антирелігійну пропаганду та тиск на віруючих. З 1929 року було помітно більше закриття храмів, що погіршувало стан сакральних пам'яток.

Іноді місцеві управління мистецтвом запобігали вандалізму щодо окремих пам'яток, наприклад, успішно звільненим від складів тютюну та друкарні завдяки працівникам інституції був Борисоглібський собор в Чернігові. Передній склад обласного виконавчого комітету та Чернігівська міська рада розміщували склади для зберігання риби, масла та жиру (включно з легкозаймистими паливно-мастильними матеріалами) у Спасо-Преображенському соборі⁵¹.

Адміністративний тиск влади на Церкву зріс на початку 1930 року, і вже у січні того ж року було запропоновано закриття всіх молитовних будинків в м. Чернігові. Це призвело до тиску на керівництво релігійних громад.

У 1930 році влада намагалася закрити Борисоглібський собор, але через стійку позицію настоятеля та опір членів громади, богослужіння продовжувалося. Спроби закрити собор повторювалися і на початку 1931 року.

Антирелігійний задум радянської влади було реалізовано під час Голодомору 1932-1933 рр., коли знекровлені та перелякані члени синодальної релігійної громади Борисоглібського собору не змогли протидіяти органам влади.

11 березня 1933 року комісія оглянула Борисоглібський собор і склала акт, в якому було зазначено про багато тріщин на стінах собору. У акті також було зазначено необхідність розробки проєкту реставрації собору та

⁵¹ Новак О. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919 – 1930-ті рр.). Сіверянський літопис. 2022. № 5. С. 54–62.

припинення доступу відвідувачів до храму, оскільки стіни були на межі руйнування.

Борисоглібський собор був закритий після марних зусиль місцевих істориків щодо його захисту, а його стан був занедбаним. У ці роки руйнування церков продовжувалося з новою силою ⁵².

Отже, Борисоглібський собор у Чернігові було закрито офіційно 1 липня 1933 року з мотивації технічного стану будівлі, що загрожував громадській безпеці, та відмови релігійної громади від проведення ремонту та користування молитовним будинком. Це рішення було ухвалене Чернігівським обласним організаційним комітетом за клопотанням Чернігівської міськради ⁵³.

Ліквідація «майна церковних, монастирських й інших релігійних установ» розпочалась в липні 1919 року з діяльності окружних ліквідаційних комісій.

Згідно з документами Чернігівської губернської ліквідаційної комісії на 10 жовтня 1922 року, у Чернігівському повіті були ліквідовані всі монастирі та домашні церкви.

Науковці почали звертати увагу на історичні пам'ятки міста, зокрема на ті, які входили до складу заповідника, такі як Борисоглібський собор та Чернігівський історичний музей, розміщений у будинку губернатора, колишній класичній чоловічій гімназії.

І. Строкун наголошував на історичній цінності Спаського та Борисоглібського соборів, незважаючи на руйнування та перетворення церков у склади через антирелігійну політику держави ⁵⁴.

З утилітарних причин все частіше знищувалися храми, наприклад у 1929 р. була розібрана дзвіниця Свято-Троїцького собору в Глухові, ігноруючи його

⁵² Рига Д. Чернігівський Борисоглібський собор у 20-30-ті роки ХХ століття. Сіверянський літопис. 2016. № 5. С. 60–66.

⁵³ Новак О. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919 – 1930-ті рр.). Сіверянський літопис. 2022. № 5. С. 54–62.

⁵⁴ Рига Д. Чернігівський Борисоглібський собор у 20-30-ті роки ХХ століття. Сіверянський літопис. 2016. № 5. С. 60–66.

історичну значимість як головного храму Гетьманщини. Представники вищих органів виконавчої влади часто підтримували утилітарні наміри місцевих управлінців, наприклад, під час закриття Троїцької дерев'яної церкви в м. Коропі⁵⁵.

4.3. Охорона рухомих пам'яток

Нерозуміння наукового значення об'єктів матеріальної культури може призвести до вандалізму.

На початку 1930-х років дзвони Борисоглібського собору в Чернігові були вилучені радянською владою для використання у виробництві. Однак місцеві історики, працівники музею, забезпечували захист культових споруд в місті.

Після подій революційного перевороту 1917 року, ставлення до релігійних споруд радикально змінилося. На місцях утворювалися антирелігійні керівні організації, які називалися окружними комісіями з відділення церкви від держави.

14 червня 1919 року приходська рада Спаського собору звернулася до комітету з охорони пам'яток старовини та мистецтва з проханням про проведення ремонтних робіт у кафедральних Спасо-Преображенському та Борисоглібському соборах і надіслала кошторис на суму 217 076 рублів 56 копійок. Це були значні кошти для того часу, але через антирелігійну політику держави, розуміло, що справу не вирішено⁵⁶.

Окружні комісії з відділення церкви від держави розпочали активну діяльність у липні 1919 року, проводячи ліквідацію "майна церковних, монастирських та інших релігійних установ".

За документами Чернігівської губернської ліквідаційної комісії станом на 10 жовтня 1922 року, в Чернігівському повіті було ліквідовано всі монастирі та

⁵⁵ Новак О. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919 – 1930-ті рр.). Сіверянський літопис. 2022. № 5. С. 54–62.

⁵⁶ Рига Д. Чернігівський Борисоглібський собор у 20-30-ті роки ХХ століття. Сіверянський літопис. 2016. № 5. С. 60–66.

домашні церкви. У квітні 1923 року до Чернігівської губернської окружної комісії "з ліквідації монастирів для вилучення з майна ліквідованих храмів і монастирів всіх предметів історичної та художньої цінності" були включені: інспектор Є. В. М. частини Губполітпросвіту В. А. Шугаєвський та його заступник, завідувач Чернігівським музеєм культур В. Г. Дроздов.

2 лютого 1924 року о 10 годині ранку згідно з розпорядженням губернського адміністративного відділу окружна комісія з культур повинна була прийняти майно та будівлю Борисо-Глібського молитовного будинку. Для передачі майна та будівлі пропонувалося залучити представників української автокефальної релігійної громади⁵⁷.

Цікавим документом є "Відомість про кількість будівель культу релігійних общин та кількість членів у них по Чернігову та Чернігівському окрузі" на 1925 рік, де зазначено: "При Борисо-Глібському соборі релігійна група або течія релігійної общини - Старослав'янська і православно-синодальна".

Відомо, що станом на 1 січня 1926 року кількість віруючих у місті Чернігові становила 4169 осіб. З них 2634 належали до старослав'янської течії, а 566 - до православно-синодальної⁵⁸. Таким чином, значна частина віруючих належала до Борисо-Глібського молитовного будинку.

Цікавим джерелом про трагічні події цього періоду є акти прийому та опису церковного майна Борисоглібського собору в Чернігові, які збереглися в Державному архіві Чернігівської області.

У той самий час місцеві історики, зокрема С. Баран-Бутович, М. Вайнштейн, В. Дроздов та інші, приділяли велику увагу дослідженню історії Борисоглібського собору. Вони розуміли історичну цінність цього унікального давньоруського спорудження. У 1920-х роках Борисоглібський собор став об'єктом активних досліджень Іполіта Владиславовича Моргілевського.

⁵⁷ Рига Д. Чернігівський Борисоглібський собор у 20-30-ті роки ХХ століття. Сіверянський літопис. 2016. № 5. С. 60–66.

⁵⁸ Там само.

Цікавим аспектом є біографія цього видатного вченого, українського історика та мистецтвознавця. Відомо, що Іполіт Владиславович народився 12 вересня 1889 року в селі Радовка Оренбурзької області. Після закінчення реального училища в місті Тифліс, він отримав вищу освіту в Київському політехнічному інституті. Випускником цього навчального закладу Іполіт Моргілевський став у 1917 році. У 1919 році під керівництвом М. Біляшівського він розпочав досліджувати пам'ятки давньоруської архітектури.

З 1920 року Іполіт Владиславович очолив секцію архітектури Всеукраїнського комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва (ВУКОПИС) і активно працював над збереженням унікальних архітектурно-історичних пам'яток української історії.

У 1920-х роках Іполіт Моргілевський активно займався викладацькою діяльністю в архітектурних, художніх та інженерно-будівельних інститутах Києва. Протягом 1926-1927 років він обіймав посаду декана архітектурного факультету Київського художнього інституту. Як науковець, він протягом багатьох років досліджував пам'ятки давньоруської архітектури. Зокрема, особливе місце в його дослідженнях займав Борисоглібський собор у Чернігові. Слід згадати, що одним із його учнів був М. Холостенко, який в наступні роки керуватиме роботами з відновлення постраждалого Борисоглібського собору після Другої світової війни. Іполіт Владиславович Моргілевський помер 7 грудня 1942 року у Києві, в п'ятдесят четвертому році життя.

На кінець 1920-х років у Чернігові було створено Державний історико-культурний заповідник. З цього часу науковці активно боролися за збереження історичних пам'яток міста Чернігова. Особливу увагу приділяли пам'яткам, які увійшли до складу заповідника. Окрім Борисоглібського собору, у 30-ті роки минулого століття Чернігівський історичний музей розташовувався у будинку класичної чоловічої гімназії, відомому як будинок губернатора. На той час директором музею був М. Вайнштейн, який також займав посаду першого вченого-охоронця новоствореного заповідника.

У кінці 1920-х років по всій країні почалась кампанія щодо вилучення культового майна для потреб народного господарства. Це охоплювало всі церковні предмети, але особливо активно передавали дзвони з закритих соборів та храмів через Рудметалторг. Наприкінці 1929 року Чернігівський окрвиконком прийняв рішення про передачу на метал всіх дзвонів у місті. Київська крайова інспектура, занепокоєна цим рішенням, створила спеціальну комісію для дослідження пам'яток ливарного мистецтва⁵⁹.

Однак, дослідження фамільного склепу Лизогубів під Воскресенською церквою у Седневі дозволило інспектору О.Ю. Оландеру здобути наукову славу. Через потребу у металобрухті, значна частина ливарних виробів та навіть церковних дзвонів підлягала переплавленню. Однак, співробітникам НКО вдалося запобігти переплавленню деяких дзвонів церков Чернігова завдяки наполяганням представників місцевої влади⁶⁰.

Під кінець 20-х років ХХ століття в Україні проводилась кампанія з конфіскації культового майна на користь народного господарства. Дзвони з закритих соборів та храмів передавалися Рудметалторгу для переплавки.

У зв'язку зі збільшенням потреби у металобрухті на фоні індустріалізації, "історична політика" була підпорядкована завданням "соціалістичного будівництва" в кінці 1920-х - на початку 1930-х років.

Через потребу у металобрухті, значна частина ливарних виробів та навіть церковних дзвонів підлягала переплавленню. Однак, співробітникам НКО вдалося запобігти переплавленню деяких дзвонів церков Чернігова завдяки наполяганням представників місцевої влади.

⁵⁹ Рига Д. Чернігівський Борисоглібський собор у 20-30-ті роки ХХ століття. Сіверянський літопис. 2016. № 5. С. 60–66.

⁶⁰ Новак О. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919 – 1930-ті рр.). Сіверянський літопис. 2022. № 5. С. 54–62.

ВИСНОВОК

У 1920-х роках охорона культурної спадщини на Чернігівщині стала актуальною проблемою через складні історичні обставини того періоду. В умовах революційних змін, боротьби за владу та антирелігійної політики влади, численні пам'ятки старовини і мистецтва постраждали або були викрадені. Грабінництва та вандалізм спричинили значні втрати в цінних культурних цінностях регіону. Проте, завдяки зусиллям дослідників, музейних установ і організацій з охорони пам'яток мистецтва, було здійснено спроби виявлення викрадених експонатів та їх повернення до музеїв.

Створення Державного історико-культурного заповідника та залучення учених, таких як Іполит Моргілевський, до дослідження і реставрації пам'яток старовини були кроками вперед у збереженні культурної спадщини Чернігівщини. Втім, тривала нестабільність і зміни в політичному та соціальному середовищі ставили під загрозу дослідження і охорону цінних пам'яток. Незважаючи на це, зусилля тих, хто боронив культурну спадщину, були важливим кроком у збереженні і популяризації багатой історії та культури Чернігівщини для майбутніх поколінь.

Незважаючи на труднощі та виклики, з якими стикалася охорона культурної спадщини на Чернігівщині в 1920-х роках, варто відзначити деякі позитивні аспекти. Створення Державного історико-культурного заповідника свідчило про усвідомлення важливості збереження та захисту культурних цінностей регіону. Цей заповідник став центром збереження та дослідження архітектурних пам'яток, що сприяло їх популяризації та вивченню.

Також варто зазначити активну роботу дослідників, які присвятили свої зусилля вивченню історії та мистецтва Чернігівщини. Учений Іполит Моргілевський і його колеги проводили дослідження та реставрацію пам'яток старовини, що мало важливе значення для збереження культурного спадку. Їх

робота стала вагомим внеском у вивчення історії та культурної спадщини Чернігівщини.

Проте, незалежно від зусиль охоронців культурної спадщини, небезпека для пам'яток старовини залишалася. Руйнівна діяльність вандалів та злодіїв, вплив антирелігійної політики того періоду та економічні труднощі ставили під загрозу збереження цінних об'єктів. Злочини, такі як грабіжництво музеїв та знищення пам'яток старовини, залишалися непокараними, що підірвувало віру в ефективність охоронних заходів.

У підсумку, охорона культурної спадщини на Чернігівщині у 1920-х роках була складним завданням. Незважаючи на виклики та перешкоди, були зроблені певні кроки в напрямку збереження та дослідження цінних пам'яток. Проте, важливо продовжувати зусилля в охороні культурної спадщини, залучати громадськість, науковців та державні органи до спільної роботи для забезпечення довгострокової збереженості цінностей минулого для майбутніх поколінь. Тільки шляхом поєднання знань, свідомості та практичних заходів можна зберегти та відродити культурну спадщину Чернігівщини як невід'ємну частину національної та світової культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). Київ: Вища школа, 1991;
2. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ: НДІТІАМ, 2002.
3. Нестуля О.М. Доля церковної старовини в Україні. Київ, 1995. Ч. 1. 2;
4. Горькова А. Охорона археологічних пам'яток в радянському законодавстві (1926–1930 рр.). Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2013. Вип. 6. С. 8–11.
5. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Три справи і одне життя (П.К. Федоренко). Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 228–233;
6. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Історик і літературознавець (Б.М. Шевелів). Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 263–266;
7. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Археолог за покликанням (П.І. Смолічев). Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 279–283;
8. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Бережков Михайло Миколайович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 334;
9. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В., Ясновська Л.В. Виноградський Юрій Степанович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний

край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 335–336;

10. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Гапеев Степан Антонович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 336–337;

11. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Дроздов Володимир Геннадійович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 338–339;

12. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Євфимовський Володимир Степанович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 340;

13. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Єршов Анатолій Григорович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 341;

14. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В., Курас Г.М. Жданович Яків Миколайович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 342–343;

15. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Луговський Борис Львович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 344–345;

16. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Маслов Василь Іванович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 345–346;

17. Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Розанов Анатолій Григорович. Репресоване краєзнавство (20 – 30-і роки). Київ: Рідний край; Хмельницький: Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 347–348.

18. Ткаченко В.В. Музеї Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х років. Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової

конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. С. 88–89;

19. Ткаченко В.В. Роль музеїв Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х рр. ХХ ст. Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. Чернігів: Сіверянська думка, Чернігівський ЦНТЕІ, 2002. Вип. 2. С. 129–139;

20. Ткаченко В., Ігнатенко М. Чернігівське наукове товариство у контексті національного відродження України 20-х років. Сіверянський літопис. 1995. № 5. С. 54–57.

21. Непотенко І. Корекція просторової традиційності Чернігова у 1920-х рр. Сіверянський літопис. 2017. № 4. С. 107–115;

22. Непотенко І. Пам'яткоохоронна діяльність у Чернігові у 1919–1920-х рр.: шляхи реалізації. Сіверянський літопис. 2016. № 1. С. 122–129;

23. Непотенко І. Реалізація житлової політики і пам'яткоохоронна діяльність у Чернігові у 1920-х рр. Сіверянський літопис. 2014. № 6. С. 41–49;

24. Непотенко І. Троїцький монастир у Чернігові у перше десятиліття радянського режиму: фокус перетину просторів. Сіверянський літопис. 2018. № 3. С. 60–68.

25. Шара Л., Ячменіхін К. Пам'яткоохоронні ініціативи в Чернігові 1917 р. Сіверянський літопис. 2021. № 5. С. 219–224.

26. Новак О. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919 – 1930-ті рр.). Сіверянський літопис. 2022. № 5. С. 54–62.

27. Новак О. Нормативно-правове регулювання пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні. (1928 – 1933 рр.). Сіверянський літопис. 2022. № 1. С. 105–111.

28. Ванжула О. Доля Чернігівського Спасо-Преображенського собору за часів міжконфесійного протистояння у 20-х рр. ХХ ст. Сіверянський літопис. 2017. № 4. С. 94–106;

29. Ванжула О. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у 1920 – на початку 1930-х рр. Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018. Вип. 11. С. 324 – 328.
30. Ванжула О. «Вакаційна практика» студентів Чернігівського інституту народної освіти (до історії проведення архітектурно-археологічних досліджень Чернігівського Спасо-Преображенського собору 1923 р.). Сіверянський літопис. 2015. № 6. С. 147–153.
31. Ванжула О. Амбітні плани та сумні реалії Чернігівського державного історико-культурного заповідника наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. Сіверянський літопис. 2020. № 4. С. 113–130.
32. Глухенький А. Закриття Борисоглібського собору м. Чернігова на початку 1930-х років. Сіверянський літопис. 2020. № 4. С. 60–67;
33. Глухенький А. Священики синодальної релігійної громади Борисоглібського собору м. Чернігова у 20–30-х роках ХХ ст. Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019. Вип. 12. С. 290–293;
34. Глухенький А. Становлення та діяльність релігійної громади Української автокефальної православної церкви у Борисоглябському соборі м. Чернігова у 20-х роках ХХ століття. Сіверянський літопис. 2017. № 4. С. 116–122;
35. Глухенький А. Чернігівські архієреї Української автокефальної православної церкви у 20-х роках ХХ ст. Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2018. Вип. 11. С. 321–324.
36. Рига Д. Чернігівський Борисоглібський собор у 20-30-ті роки ХХ століття. Сіверянський літопис. 2016. № 5. С. 60–66.
37. Рига Д. Чернігівський державний історико-культурний заповідник у 1929-32 роках. Сіверянський літопис. 2011. № 6. С. 76–81.

38. Травкіна О. До історії Чернігівського єпархіального складу та крамниці у 20-х роках ХХ ст. Сіверянський літопис. 2016. № 2. С. 54–60.
39. Доценко А. До історії Єлецького монастиря. Сіверянський літопис. 1995. № 5. С. 45–51.
40. Доценко А. Будинок полкової канцелярії в першій половині ХХ ст., або страсті за чернігівським архівом. Сіверянський літопис. 2018. № 4. С. 36–52.
41. Миколайко Т. До питання стану живопису Троїцького собору в ХХ столітті. Сіверянський літопис. 2018. № 3. С. 55–59.
42. Ясновська Л. Дослідження пам'яток IX – XIII ст. на Чернігівщині співробітниками Чернігівського державного музею у 1920-х – 1930-х роках. Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. Чернігів, 2012. Вип. 14. С. 103–109.
43. Дмитренко Н. М. Археологічні дослідження провінційних музеїв Лівобережної України (20-ті роки ХХ ст.) Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2017. Вип. 88: Серія «Історичні науки». С. 185–193;
44. Дмитренко Н. Місцеві музеї Чернігівщини у справі збереження церковних коштовностей в 20-30 роки ХХ ст. Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2008. Вип. 6 (9). С. 71–78;
45. Дмитренко Н.М. Ніжинський окружний музей 20–30-х років ХХ ст. Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. Вип. 30: Культура Полісся та України в історичному, філологічно-мистецькому контексті. С. 177 – 181;
46. Дмитренко Н.М. Пам'яткоохоронна робота окружних музеїв Чернігівщини у 20-х роках ХХ ст. Література та культура Полісся: Збірник

наукових праць. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2006. Вип. 33. С. 164–179;

47. Дмитренко Н.М. Пам'яткоохоронна робота окружних музеїв Чернігівщини у 20-х роках ХХ ст. Сіверянський літопис. 2006. № 4–6. С. 92 – 100;

48. Дмитренко Н.М. Створення мережі місцевих музеїв на Північному Лівобережжі у 20-і рр. ХХ ст. Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. Вип. 35: Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок. С. 264–275;

49. Казимір В. До питання про громадську діяльність В. Дубровського у 1925 – 1930-х рр. Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. Вип. 70: Історико-культурні процеси Лівобережної України в загальноукраїнському контексті С. 101–109;

50. Казимір В. Музейна справа у науковому доробку В. Дубровського. Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2012. Вип. 5. С. 361–363.

51. Дмитренко Н. Василь Іванович Маслов: пам'яткоохоронна діяльність у 1927 – 1930 роках. Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2012. Вип. 5. С. 35–37.

52. Казимір В. До питання про громадську діяльність В. Дубровського у 1925 – 1930-х рр. Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. Вип. 70: Історико-культурні процеси Лівобережної України в загальноукраїнському контексті С. 101–109;

53. Казимір В. Музейна справа у науковому доробку В. Дубровського. Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Глухів–Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2012. Вип. 5. С. 361–363.

54. Чернігівський обласний державний архів (далі – ЧОДА), ф. 145, оп. 2, од. зб. 1427, 308 арк
55. Національний архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій. №1947/20. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция / В.А. Богусевич. – 20 с.
56. Святець Ю., Доорн П., Кліометрика. Ч.І. Інформаційні технології та інструменти: Підручник /За ред. проф. В. В. Підгаєцького. Дніпропетровськ, 1998. С. 19.
57. Олійник О. Соціальна програма збереження культурної спадщини України [Електронний ресурс] / О. Олійник. – Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/ooliynyk/article/15000.aspx>
58. Божко Л.Д. Культурний туризм як важливий чинник соціально-культурного розвитку регіонів України. – Культура України. – 2011. – Випуск 32 [Електронний ресурс] / Л. Д. Божко. – Режим доступу: http://tourlib.net/statti_ukr/bozhko.htm
59. Корнієнко В.В. Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері України: Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01, – Київ, 2008.

ДОДАТКИ**Додаток А****Акуленко Валерій Вікторович**

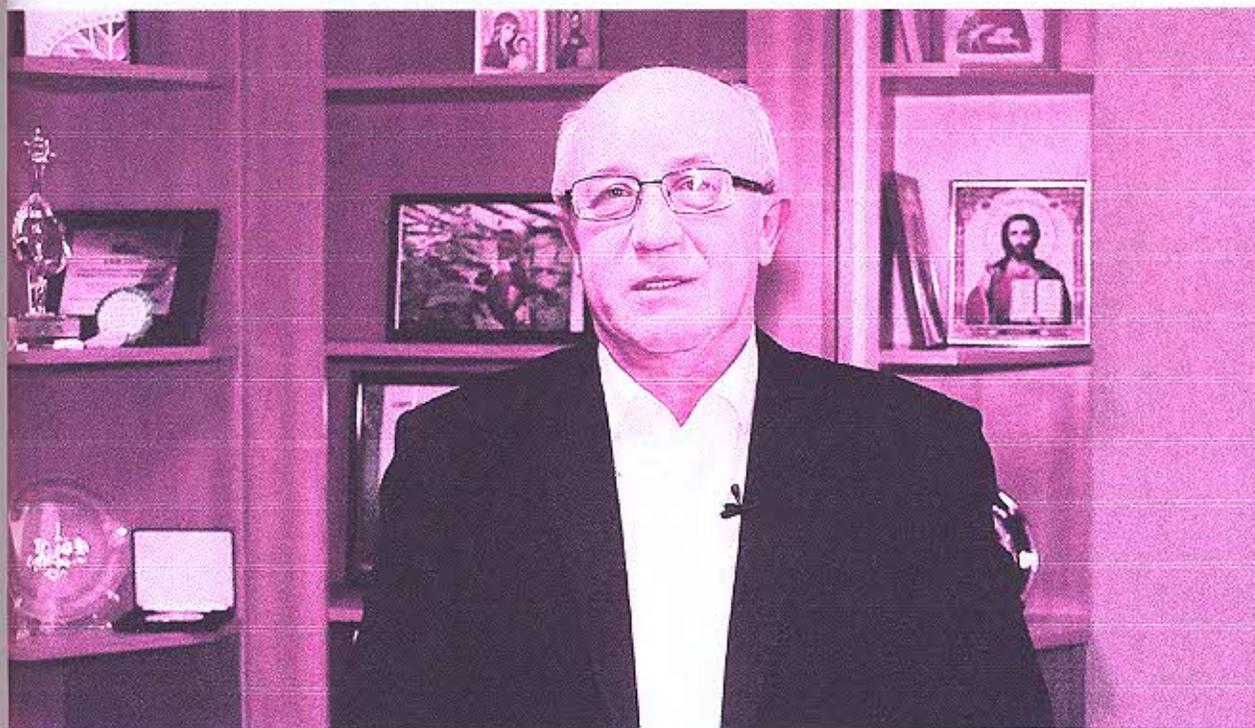
Джерело: Акуленко Валерій Вікторович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nas.gov.ua/UA/PersonalSite/Pages/Biography.aspx?PersonID=000000106>

Додаток Б**Вечерський Віктор Васильович**

Джерело: Вечерський Віктор Васильович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вечерський_Віктор_Васильович

Додаток В

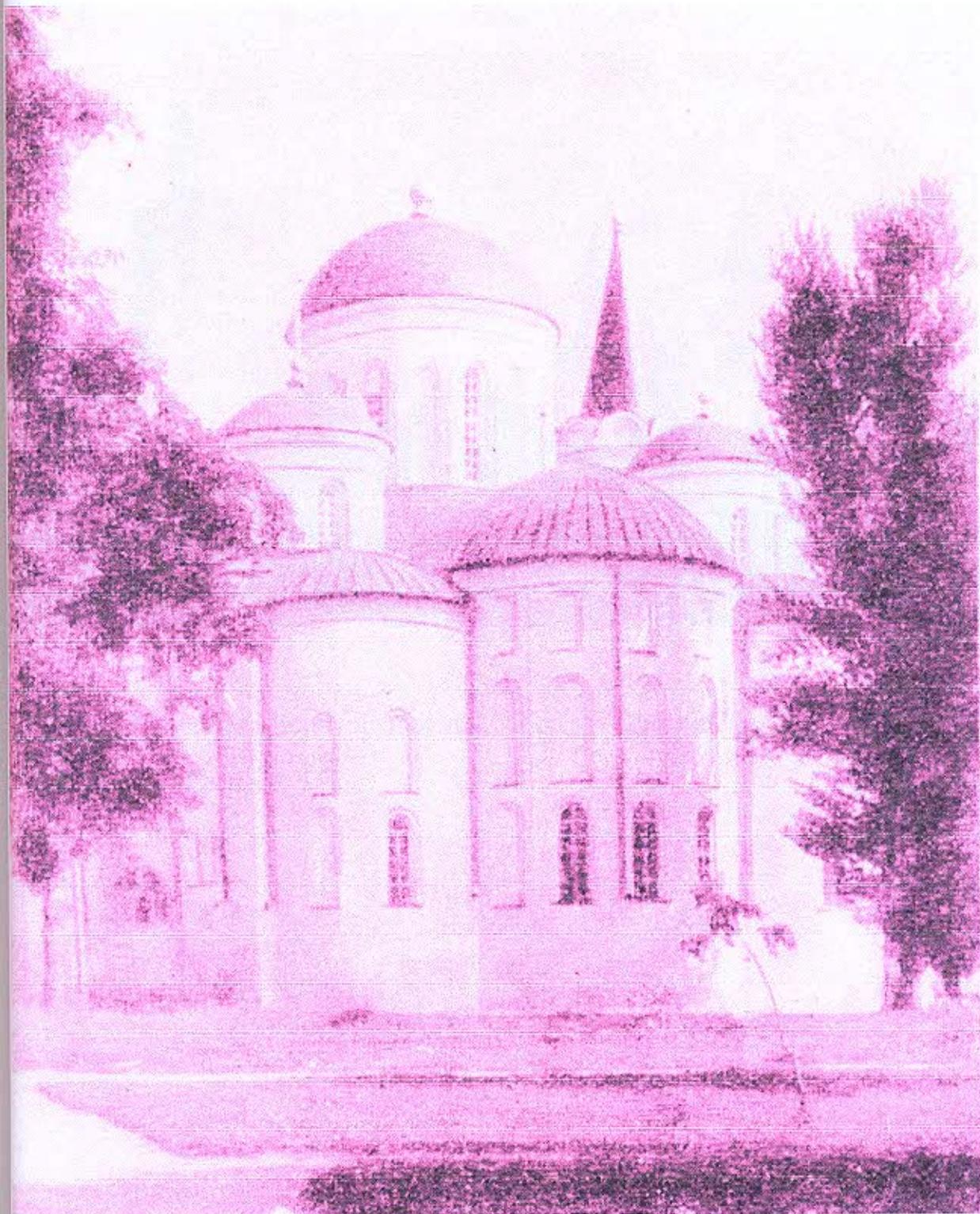
Нестуля Олексій Олексійович

Джерело: Нестуля Олексій Олексійович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Нестуля_Олексій_Олексійович

Додаток Г

Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Фото початку ХХ ст.

Спасо-Преображенский собор в Чернигове. Фото, архитектура, история, описание, как добраться [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://touristam.com/spaso-preobrazhenskiy-sobor-v-chernigove.html>

Додаток Д

Колегіум і Борисоглібський собор у Чернігові. Фото початку XX ст.

Джерело: Колегіум і Борисоглібський собор у Чернігові. [Електронний ресурс].

- Режим доступу: <https://www.pinterest.com/pin/426927239659454781/>

Додаток: Ж

Михайло Миколайович Бережков

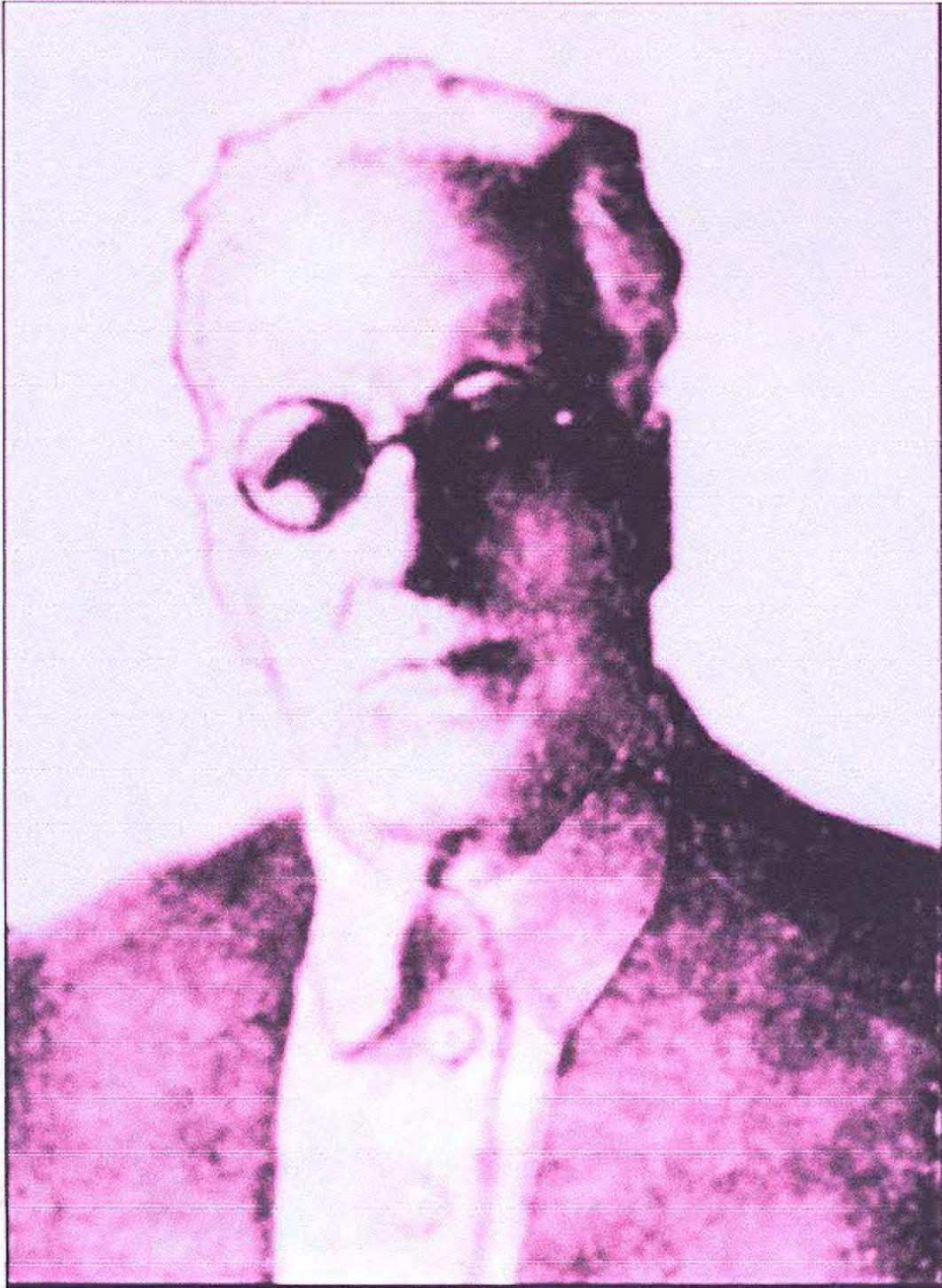

М. Бережков.

Джерело: Остряк А. М. Михайло Миколайович Бережков (1850–1932).
Ніжинська старовина. 2007. № 3 (6). С. 83–93.

Додаток И

Виноградський Юрій Степанович

Джерело: Скрипник П.І. Виноградський Юрій Степанович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл. - Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Vynohradskyy_Ju

Додаток К

Євфимовський Володимир Степанович

Джерело: Євфимовський Володимир Степанович [Електронний ресурс]. –

Режим

доступу:

https://uk.wikipedia.org/wiki/Євфимовський_Володимир_Степанович

Додаток Л

Моргілевський Іполит Владиславович

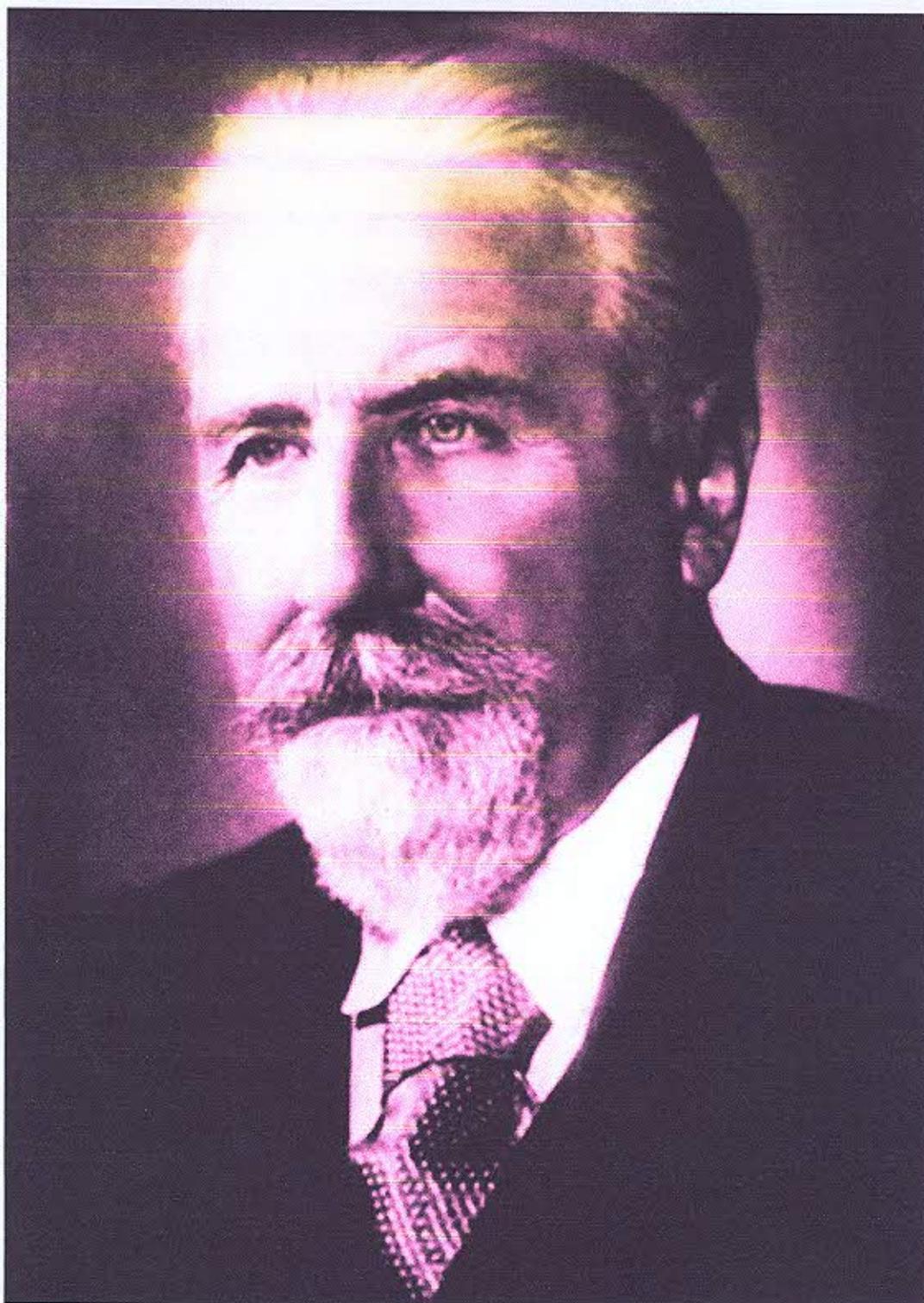

Джерело: Моргілевський Іполит Владиславович [Електронний ресурс]. –
Режим доступу:

https://uk.wikipedia.org/wiki/Моргілевський_Іполит_Владиславович

Додаток: М

Маслов Василь Іванович

Джерело: Усенко П.Г. МАСЛОВ Василь Іванович [Електронний ресурс]
// Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та
ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2009. -
790 с.: іл.. - Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Maslov_V_I